

MAANDBLAD VAN „**oud-utrecht**”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

MEI
1949

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

22^e JAARGANG
N° 5

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8

EXCURSIE NAAR HAARZUILENS.

Op Zaterdagmiddag 11 Juni a.s. zal „Oud-Utrecht” een excursie houden naar het Slot Haarzuilens bij Vleuten. Het Bestuur heeft het genoeg de leden hierbij tot deelneming uit te nodigen.

Het ligt in de bedoeling dat de deelnemers zich die middag verzamelen op het Janskerkhof bij het agentschap van de Nederlandsche Handel Maatschappij, vanwaar om 14.00 uur precies per autobus de tocht wordt begonnen.

De kosten bedragen f 1.50 per persoon; zij, die op eigen gelegenheid naar het Slot Haarzuilens reizen, dienen als bijdrage in de algemene kosten f 0.50 te betalen. Dit kan uitsluitend geschieden door bij het agentschap van de Nederlandsche Handel Maatschappij voornoemd een bewijs van deelname à f 1.50, onderscheidenlijk f 0.50 te kopen; de gelegenheid hiertoe bestaat tot en met Dinsdag 7 Juni 1949. Het Bestuur zal het echter op prijs stellen, wanneer de leden zich vroegtijdig voor deelname opgeven.

Na een korte inleiding op het bordes of in de ontvangsthal van het Slot (aanvangende plm. 14.30 uur, waarmede de autorijders gelieven rekening te houden), zullen de deelnemers telkens in groepen van dertig personen worden rondgeleid, waarbij niet alleen de benedenverdieping doch bij uitzondering ook enkele vertrekken op de eerste verdieping bezichtigd zullen worden; voor hen, die op hun beurt bij de rondwandeling moeten wachten, bestaat gelegenheid in het park te wandelen.

Daarna zal gereden worden naar het Café Het Wapen van Haarzuilens, waar de deelnemers op eigen kosten een verversing zullen kunnen gebruiken.

Het Bestuur hoopt, dat vele leden aan deze uitnodiging gevolg zullen geven,

Namens het Bestuur:

A. N. L. OTTEN, *Voorzitter.*

Th. A. Hoog, *Secretaris.*

Drift 17.

HET KASTEEL DE HAAR.

In verband met het bezoek, dat de Vereniging „Oud-Utrecht” op 11 Juni a.s. aan het kasteel De Haar zal brengen willen wij hier enkele gegevens publiceren over de geschiedenis van het kasteel en zijn bewoners.

In het maandblad van Juni 1927, het jaar waarin de vereniging op precies de zelfde datum haar leden naar dit slot bracht, verscheen een uitvoerig artikel van de hand van dr. W. A. F. Bannier. Voor hen die dit nummer echter niet bij de hand hebben volgt hier een korte samenvatting.

Het kasteel De Haar, waarover verschillende sagen in omloop zijn — men vindt een ervan opgetekend in de balladen van Willem Hofdijk — heeft enkele eeuwen als ruïne gelegen in het groene land tussen Harmelen en Vleuten. Het slot is in 1672—1673 door de Fransen geplunderd en in brand gestoken en de stormramp van 1674 zal de ruïne, welke ervan overbleef niet veel goed hebben gedaan. Eerst aan het eind van de negentiende eeuw werden de plannen beraamd om het trotse kasteel uit zijn as te doen herrijzen. Het was Etienne Gustave Frédéric baron de Zuylen de Nyevelt, die sedert 1890 erfgenaam van de heerlijkheid en de ruïne en die met een Hélène baronne de Rothschild was gehuwd, die zich tot taak had gesteld het voorvaderlijk kasteel in zijn oude luister te herstellen. Het plan werd verwezenlijkt door dr. P. J. H. Cuypers, in samenwerking met zijn zoon Joseph. Hoewel slechts een klein deel van het nieuwe kasteel een overblijfsel is van de oude Haar en sinds het tot stand komen van de herbouw nieuwe inzichten omtrent restauratie zijn baangebrouwen, is het kasteel een bezoek toch altijd nog overwaard, omdat de bouwmeester ons een trouwe voorstelling heeft gegeven van een laat-middeleeuws slot, maar bovendien ook om de schat aan kostbare meubelen en kunstwerken, die het bevat.

De eerste betrouwbare mededeling omtrent de Haar dateert van 1312. Het kasteel behoorde toen aan Godschalk van Woerden, de broeder van de bekende tegenstander van Floris V, die de naam van de Haar aannam. Tot 1440 is het kasteel in bezit van de Van Woerdens gebleven. De laatste heer uit dit geslacht stierf op jeugdige leeftijd en zijn zuster Josina, in 1434 met Dirk van Zuylen gehuwd, werd zijn erfgenaam. De zoon van Dirk en Josina nam later ter onderscheiding van andere takken van het geslacht de naam Van Zuylen van de Haar aan.

In 1482 werd het huis in de strijd van de Hoekse en Kabeljauwse edelen verwoest. Dirk van Zuylen die naar Gelderland moest uitwijken verzoende zich later echter weer met bisschop David van Bourgondië en werd in 1495 burgemeester van Utrecht. Zijn zoon werd in 1504 in alle vorm weer in het bezit van de Haar ge-

steld. In 1641 stierf de mannelijke lijn uit Dirk en Josina uit, waarna het goed aan Jan van Renesse van Moermont komt, een kleinzoon van Jan van Zuylens zuster Cornelia. In de dagen dat de heerlijkheid aan zijn minderjarige dochter Antoinette Gijsbertha kwam werd het kasteel voor de tweede maal en nu door de Franssen verwoest. In 1679 trouwde de jonge vrouw met Antoine de Stembor, een edelman uit het Luikse. Zijn drie zoons stierven achtereenvolgens ongehuwd, zijn enige dochter, Antoinette, die in 1706 met Rudolf Frederik van Zuylen van Nyevelt, een rechtstreekse afstammeling van een volle neef van de eerste Zuylen, die door zijn huwelijk met Josina van de Haar het huis in dit geslacht had gebracht, was gehuwd. In 1760 kwam het goed aan haar ongehuwde zoon Antoine Martin, met wie in 1801 ook deze tak van de Zuylens uitstierf. Maar het zou toen nog altijd bijna een eeuw duren eer de heerlijkheid in handen kwam van een eigenaar die het als zijn eer en plicht beschouwde het voorvaderlijk erfdeel te herbouwen.

UTRECHT DUIZEND JAAR „STAD”.

Ter inleiding van dit artikeltje moet ik wel beginnen met een beschouwing over woord en begrip „stad”.

Een scherp begrip „stad” bestaat bij ons niet meer. Wij denken er ons een flinke plaats bij, met handel, nijverheid, kerkelijke en culturele instellingen, kortom met vrijwel alles wat tot een hoger ontwikkelde samenleving behoort. De vaderlandse geschiedenis leerde ons, dat een stad vroeger was omgeven door een muur of wal en door een gracht. En bij diepergaande historische studie blijkt, dat het eeuwen lang er slechts van afhing, of een plaats een zekere mate van bevoorrechting op het gebied van rechtspraak en bestuur bezat: had ze die, dan gold ze als stad, ook al bestond ze uit her en der verspreide boerenwoningen.

Wat men een stad moet noemen, staat dus niet vast. Doch met betrekking tot de tijd dat in West-Europa de steden opkwamen, d.i. vooral de 12e en 13e eeuw, kan men toch wel zeggen, dat de bevoorrechting en het versterkt zijn, het zelf-regeren en het zelf-verweren, beide tot het wèzen van een stad hoorden, en dat in de opkomst de kooplieden meestal een zeer grote rol speelden. In de Karolingische tijd bestond de zelfregering nog niet. Wil men bv. het toenmalige Dorestad een stad noemen, dan moet dat geschieden op grond van de muren of wallen van hout en aarde waardoor het was omgeven, en van de kooplieden waardoor het was bewoond. M.i. zou het àl te weinig aanspraken op de titel van stad hebben, wanneer het was bewoond door boeren of door soldaten. In het eerste geval zou het een versterkt dorp, in het tweede een burcht

genoemd moeten worden. En wanneer het niet versterkt was geweest, doch alleen zich onderscheiden had door een niet-boerse bevolking, zou men het kunnen aanduiden met het in historische beschouwingen nog als eens gebruikte woord *vlek*.

Wat ik zei over de Karolingische tijd, geldt vanuit latere gezichtspunten. Het is echter ook de vraag, hoe het spraakgebruik was in de tijd zelf, en meer algemeen in de „vroegere” Middeleeuwen (die ik hier beschouw als lopend tot 1000 à 1100). — Het woord *stad* betekent in oorsprong niets anders dan „plaats, plek” (verg. *stadhouder* = plaatsvervanger). Het is, gelijk *plaats*, een „woongroep” gaan aanduiden, en wel een versterkte (naar het schijnt, reeds in de naam *Dorestad*), terwijl het rechtelijk karakter eerst iets bijkomstigs en ten slotte overwegend werd. Er was een tijd, dat de betekenis niets rechtelijks had, en als men nu aanneemt, dat het er toen ook niet toe deed, of binnen de versterking kooplui of soldaten of misschien boeren woonden, dan is alleen het begrip „versterkte plaats” gebleven en het onderscheid van stad en burcht (burg, borg) opgeheven. Dat zulk een toestand werkelijk bestaan heeft, blijkt reeds uit het feit, dat *burger* aanduidt de volgerechtigde bewoner en verdediger van een *stad*. Lieden die een burcht bewoonden als vaste verdedigers en als leenmannen van de burchtheer, heten in de geschiedenis *burg-*, *borgmannen*.

Wat men precies zei, zouden wij natuurlijk beter weten, wanneer de geschiedbronnen van de vroege Middeleeuwen geschreven waren in de volkstaal. Doch het ontbreken van een behoorlijke onderscheiding in deze blijkt ook hieruit, dat in het Latijn geen verschil te merken is. Door elkaar worden gebruikt de woorden *castrum*, *castellum*, *oppidum*, *urbs*, *civitas*, van welke de twee of drie laatste in het klassiek Latijn een stad hadden aangeduid en naderhand ook weer voor steden werden gereserveerd.

Het begin van de stad Utrecht wordt natuurlijk gevormd door de Romeins-Frankische burcht, waarvan de resten in de grond van het Domplein en daaromheen zijn gevonden. Men neemt algemeen aan, dat deze burcht nog lang heeft gestaan. Intussen ontstonden aan de buitenkant commerciële wijken die, eenmaal versterkt zijnde, de eigenlijke stad vormden. Van de versterkingen wordt het eerst melding gemaakt in 1122, en ik geloof niet, dat er iemand is die ze als veel ouder en de burcht als vóór 1122 reeds afgebroken beschouwt. Verder is bekend, dat vóór 1247 waarschijnlijk de ganse Singelgracht bestond; ik vond de onderstelling, dat pas daarna de burcht zou zijn opgeruimd.

In de brief van 1122 waarin sprake is van de stadswal, bevestigde de keizer een voorrecht dat door de bisschop aan de stad was gegeven. Utrecht was toen dus een echte stad: rechtelijk en militair. Gezien de algemene Westeuropese ontwikkeling kan het dat toen nog niet heel lang zijn geweest, hoogstens enkele tientallen jaren.

Maar uit het voorgaande volgt, dat lang tevoren Utrecht toch wél stad kan hebben *geheten*.

Voor het vraagstuk van burcht of stad Utrecht hebben wij natuurlijk de verhalen over krijgsbedrijven in of bij Utrecht te raadplegen. Ik laat even het oudste terzijde en moet dan constateren, dat de burcht er nooit in voorkomt. Men sprak zelfs nog wel in de laatste Middeleeuwen te Utrecht van *die Borch* (Lat. *urbs*, tegenover *civitas* voor de stad), maar nergens blijkt, dat men er iets anders mee bedoelde dan zekere uitgestrektheid in de buurt van de Domtoren.

Als versterkingen leren wij kennen een ruimere: de stad zelf, en een engere: de *turris episcopalis*, de Bisschopstoren dus. Op de laatste is nog veel te weinig gelet. Hij heet in 1122 „een zeer sterke toren”. Veelzeggend is vooral, dat hij in 1159/60 een beleg van negen maanden doorstond, waarbij hij wel door een onophoudelijk „bombardement” met stenen „vernield”, maar, naar het schijnt, niet overgegeven werd. In 1253 is hij verbrand, wat natuurlijk begrepen moet worden als „uitgebrand”. Hij moet een geweldig gevaarte zijn geweest; waarschijnlijk staat hij afgebeeld op het oudste stadszegel (zie voorin „Het Oude Trecht” van J. J. de Geer van Oudegein). Zijn plaats was ongetwijfeld op de hoek tussen Oude Gracht en Wed, waar later het bisschoppelijk woonhuis is gebouwd. Men moet hem blijkbaar beschouwen als een opzettelijk gestichte laatste toevlucht voor de priesterschap en haar verdedigers.

Bij verschillende gelegenheden, o.a. de genoemde van 1122 en 1159/60, vinden wij voor zekere partij door elkaar gebruikt de uitdrukkingen *Traietenses* (Utrechtenaars), *oppidani* (burgers? burgmannen?), *cives* (burgers) en *ministeriales* (dienstmannen), de laatste ook in combinaties als *ministeriales episcopi* (van de bisschop), *ministeriales Traiectenses* (Utrechtse). Ministerialen heten in het Nederlands *dienstmannen* of *-lieden*. Zij waren in persoonlijke trouw aan een heer verbonden en hadden daarvoor een leengoed. Naar het schijnt, zijn in de dienstmannenstand vrijen en onvrijen opgegaan; hij ging later in de lagere adel over.

Het gebruik van de bovengenoemde uitdrukkingen is zodanig, dat men er slechts uit kan afleiden, dat Utrechtenaars, burgers en dienstmannen dezelfde waren. Nog veel later trouwens stonden de Utrechtse burgers in rechten theoretisch gelijk met de lagere adel van het Nedersticht. Het Schepenrecht zegt bv.: „want een borger t Utrecht also well Sinte Mertijns dienstman is ende totten selven recht staet als diegene die hem der welborenschap vermeten.” Men heeft echter verzuimd, de conclusie te trekken voor het verleden. Zelf gaf ik hierboven het genetisch verband tussen burcht en stad niet duidelijk aan. Om het nu zo kort en scherp mogelijk uit te drukken: *de stad is ontstaan niet naast, doch uit een burcht*. De dienstmannen waren burgmannen. Ze zijn tot burgers

geworden (het woord *oppidani* kan beide bedoelen), maar daarbij week, hoe dan ook, het feodaal-militaire karakter van hun kring voor een meer commercieel, terwijl tot slot de groep uiteen is gegaan in landadel en stadsburgerij.

Ik schreef „een burcht”, niet „de burcht”. Want de sterkte waar de burgmannen woonden ten tijde dat Utrecht een echte stad werd, was niet de Frankisch-Romeinse. Ik wil even aannemen, dat deze nog bestond en zelfs, dat hij overeenkomstig zekere schijn aan de westkant was uitgebreid tot aan de Oude Gracht. Maar in de binnenruimte was in de jaren 1017—1023 de Dom gesticht; men vond er de ex-kathedraal Oudmunster, de H. Kruiskapel, woningen voor de bisschop, de keizer en een 70 à 80 „kanunniken”, en zeker nog wel meer. Hoe kon er dan plaats zijn voor de dienstmannen, die niet maar een troepje bij elkaar gestopte soldaten waren, doch mensen in eervolle positie, voorouders van adel en deftige burgerij, en dus stellig op ruime erven gehuisvest!

In de 11e eeuw moet te Utrecht dus een heel wat grotere burcht hebben bestaan dan de Romeins-Frankische. Het is denkbaar dat laatstbedoelde was vergroot met een voorburcht, waar de burgmannen woonden. Even gerechtvaardigd echter lijkt de onderstelling, dat de oude, met zijn driekwart meter dikke muren niet buitengewoon sterke, burcht was opgegaan in de nieuwe, die door zijn grotere omvang allicht nóg zwakker was, maar dan ook van de Bisschopstoren als laatste toevlucht voorzien. Daar men nu steeds het terrein van de oude sterkte als *die Borch* is blijven aanduiden, moet men voor de nieuwe een andere aanduiding hebben gehad: *die Stat*.

Wat ik over de Dombouw schreef, zou op de gedachte kunnen brengen, dat de uitbreiding heeft plaats gehad in de jaren 1017—1023. Ze is echter ouder. Men leze hiervoor over de laatste bekende inval van de Noormannen in ons land (1007). De ongenode gasten kwamen de Rijn afzakken; zij stelden zich heel vreedzaam aan, maar kregen toch van de *Trajectenses*, de *oppidani* geen toegang tot de éne versterking die blijkbaar bedoeld is met de woorden *castellum*, *locus* (plaats) en *civitas*, en die zeer gemakkelijk te veroveren wordt genoemd. Ik ga verder op dit bericht niet in, het suggereert ons in elk geval iets ruimers dan de oude burcht.

Nog verder teruggaand, komen wij in de tijd van bisschop Balderik (918—976). In dit lange episcopaat moet ontzaglijk veel zijn geschied te Utrecht, maar uit geschriften weten wij daar zo goed als niets van. In Balderik's eerste jaren (c. 920 dus) werden de Noormannen uit de plaats verdreven, zodat hij vanuit Deventer er naar terugkeren kon. Hij bouwde de kerk die vóór de Dom kathedraal was, en als *Oudmunster* tot 1587 heeft bestaan. De plaats van deze oud-kathedraal vlak bij de zuidkant van de burcht

en bij de bisschoppelijke woning spreekt duidelijk uit, dat van de burcht slechts het kleinste deel voor de geestelijkheid beschikbaar was, en dat ook nog de verdedigers er huisden. In 920 à 930 had dus nog geen vergroting plaats gehad.

Zover gekomen, slaan wij het Oorkondenboek van het Sticht Utrecht op, om te weten te komen, in welke hoedanigheid Utrecht ten tijde van Balderik in de oorkonden verschijnt. In 936 heet het *civitas*, in 949 en 953 echter *locus*. In het verhaal over de Noormannen kan het laatste woord eenvoudig voor de afwisseling gebruikt zijn. Doch in de oorkonden moet het een bepaalde bedoeling hebben. Was Utrecht dan in 949 en 953 een open plaats? Onmogelijk! Er is maar één verklaring: men dacht bij *urbs* en *civitas* nog te veel aan de verdwenen burcht en gebruikte daarom *locus* voor de vergrote editie daarvan: de „stad”. Mogelijk is dit woord zelfs beter verantwoord dan op het eerste gezicht schijnt. Men kan geredeneerd hebben: een bewoonde en versterkte plaats, plek, stede, stad noemen wij *stad*; dan moet *locus* ook maar een bewoonde en versterkte *locus* aanduiden.

Tussen 936 en 949 heeft dus Utrecht de titel *stad* gekregen. Waarschijnlijk is 943 vrijwel het juiste jaar, want toen was er nog maar één „kapittel” (college van „kanunniken”, en het volgende jaar waren er twee, hetgeen wijst op meerdere ruimte. Tijdens de laatste oorlog had men dus Utrecht's duizendjarig bestaan als „stad” kunnen herdenken. Maar de oorkonde die, hoewel verhuld, Utrecht het eerst een stad noemt, moet nog duizend jaar worden. D.w.z. de inhoud: het oorspronkelijke stuk bestaat niet meer. Het Oorkondenboek leert ons (dl. I blz. 116 en bovendien blz. 136 van de achteraan toegevoegde hulpbronnen), dat de datum 30 Juni 1949 om zekere redenen ook wel veranderd wordt in 1 Juni van hetzelfde jaar. Dat zou een juist gepasseerde gedenkdag betekenen, maar 30 Juni schijnt toch het aannemelijkst geacht te mogen worden.

* * *

Bovenstaand betoog heb ik niet eerder kunnen leveren omdat pas kort geleden de zaak mij helder is geworden. Ik heb het zo kort gehouden als met de duidelijkheid te verenigen scheen. De deskundige lezer zal de bewijsplaatsen wel weten te vinden en natuurlijk de vraag stellen, of andere, niet vermelde, geen heel ander beeld zouden geven. Een afdoend betoog zou natuurlijk ook in staat moeten stellen, om de vergrote burcht op de kaart aan te wijzen. Inderdaad meen ik, dat te kunnen doen en zelfs ook de andere studia die Utrecht in zijn ontwikkeling als versterkte plaats heeft doorgemaakt, met een belangrijke mate van waarschijnlijkheid te kunnen reconstrueren. In de betreffende studie hoop ik de bewijsplaatsen te geven die hierboven ontbreken.

JAN STEEN EN UTRECHT.

In „Kunsthistorische Mededelingen” van het Rijksbureau voor kunsthistorische documentatie te 's-Gravenhage (1948, blz. 51), geeft Dr. H. Gerzon een rijk geïllustreerde beschouwing over het vroegere werk van Jan Steen en de verwantschap met de Utrechtse kunst uit die jaren. Volgens Arnold Houbraken (Grote Schouburgh, deel III, blz. 12) is Steen leerling van Nicolaas Knüpfer te Utrecht geweest en Weijerman (De levens der Nederl. Konst-schilders)* trekt daaruit de conclusie, dat Steen in de bisschopsstad heeft gewoond. Echter is in de Utrechtse archieven zijn naam tot heden niet gevonden, doch dit kan niet verhinderen om aan te nemen, dat hij daar toch, en zelfs voor lange tijd, verblijf heeft gehouden. Jan Steen's werkzaamheid in Leiden wordt door oorkonden van 1644, 1646 en 1648 bevestigd. Vanaf 1649 woonde hij in den Haag. Hij zou derhalve in 1647 enige tijd in Utrecht kunnen hebben vertoefd.

Dr. Gerzon wijst op enige schilderijen „Bij de stadswal” en „Het laden van de kar”, beiden in de kunsthandel, die volledig gesingneerd zijn. Het motief van de laatst genoemde compositie doet enigszins denken aan de Bijlhouwerstoren te Utrecht, op het eerste — waarop een gedeelte van een stadswal met toren —, wekt het gebouw in de achtergrond herinneringen op aan de St. Mariakerk. Als voorbeelden van deze concepties meent de schrijver het werk van Jan Both te moeten noemen. Nog duidelijker treedt de verwantschap voor de dag in een schilderij te Nivaagaard, in de verzameling van J. Haga. Niet alleen schijnt Jan Both tot de artistieke vorming van Jan Steen te hebben bijgedragen, maar vooral Nicolaas Knüpfer (waarop Hofstede de Groot reeds heeft gewezen), en ook Jean Baptiste Weenix, Cornelis Poelenburg en diens kring, als Abraham van Cuijlenburgh en Jac. Corn. Droogsloot. Dr. Gerzon laat telkenmale een kunstwerk reproduceren om de stellingen in zijn betoog te verduidelijken. Vooral Droogsloot moet de jonge Jan Steen sterk geïnspireerd hebben. Het stuk „De zeven werken van barmhartigheid”, in een particuliere verzameling te Vorden, ofschoon met Jan Steen's naam gemerkt, werd eertijds als „Droogsloot” verkocht. Tot deze groep behoren nog enkele andere werken, o.m. „De pinksteros” en de „Rustende marskramer”, beiden nog in de handel.

Dr. Gerzon merkt terecht op, dat van Nicolaas Knüpfer geen invloed op zijn landschapskunst te verwachten. De relatie, die hij met deze meester heeft gehad, komt eerst later aan de orde. Het moeten dus wel de Utrechtse landschapsschilders, die tussen 1640 en 1650 aldaar werkten, zijn geweest, die Steen tot deze onderwerpen hebben gebracht. Voorlopig is het slechts een eis van de stijlcritiek, om Jan Steen's vroege werken, in het bijzonder zijn landschappen, in nauw verband te brengen met de kunst van de Utrechtse school.

Sw.